

FRANSIZ GEZGIN VITAL CUINET'İN GÖZÜYLE ÇANKIRI

FERRUH TORUK*

Giriş

Seyahatnameler, gerek klasik tarih, gerek kültür, gerekse sanat tarihi çalışmalarının önemli kaynaklarından. Görsel malzeme (gravür, harita, fotoğraf vb.) bakımından oldukça zengin olan seyahatnameler kentlerin, tarihî süreç içerisindeki fiziki, ekonomik ve sosyal değişimini yansıtan son derece önemli belgeler arasında yer almaktadır.

Genelde kendi isteğiyle hareket eden sivil şahıslar olarak faaliyet gösteren seyyahlar, olayları, savaşları ve kahramanları tarihî süreç içerisinde anlatan klasik tarihçilerin ve günlük yazan vakanüvislerin ihmal ettikleri, görmedikleri veya kayda değer bulmadıkları pek çok bilgiyi eserlerinde zikretmişlerdir.

Onlar bir taraftan seyahat ettikleri kentlerin insan unsuru ile ekonomik, dinî, sosyal ve kültürel durumlarını ortaya koymuşlar, bir taraftan da kendi ülkeleri ile karşılaştırarak mukayeseli bilgiler vermişlerdir.

Seyahatnameler basit hatıralar olmaktan ziyade, sonra ki araştırmacılara kıymetli bilgiler aktaran, birinci el orijinal kaynaklar niteliğindedir. Bununla birlikte kişisel değerlendirme üzerine kurulu oldukları için bu tür kaynaklardaki bilgilerin mutlaka diğer kaynaklarla karşılaştırılması gerekmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nu -genelde XIX. yüzyılda - Batılı pek çok seyyah ziyaret etmiş ve onlar, gördüklerini hatıra/günlük şeklinde yazıya dökmüşlerdir. Osmanlı ülkesi ve halkının dışarıdan nasıl görüldüğünü aktarım imkânına sahip olan seyahatnameler, Osmanlı Devleti'nin sosyal, kültürel, siyasî, dinî, iktisadî vb. tarih araştırmaları için dikkate alınması gereken eserler arasındadır.

* Öğr. Gör. Bozok Üniversitesi, Mühendislik Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Yozgat ferruhtoruk@yahoo.com

Osmanlı kültürü, bilhassa Batılı seyyahların ilgisini her dönem çekmiştir. Bu ilgi Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanat yıllarıyla birlikte XIX. yüzyılda daha da artmıştır.

Anadolu, bugün de olduğu gibi, antik dönemden itibaren Asya ve Avrupa arasında stratejik özelliğe sahiptir. Bu nedenle çok sayıda gezgin, jeolog, haritacı, sosyolog, arkeolog ve doğa bilimcinin -geçici de olsa- uğrak noktası olmuştur.

Bir kolu da Anadolu'dan geçen İpek Yolu¹ güzergâhını izleyerek; batıdan doğuya giden seyyahların, İstanbul, Gebze, Bolu, Kurşunlu, Çerkeş, Osmancık ve Gümüş'ü de içine alan bu yol üzerinden Çankırı'yı da ziyaret ettikleri bilinmektedir (Harita 1).

Çankırı'nın, Anadolu'dan geçen ticaret yollarına göre konumunu ortaya koymak, kentsel mimari olguları anlamak açısından önemlidir.

Çankırı, Anadolu'dan geçen ana yol güzergâhında; tali yol diyebileceğimiz ve ana yollara göre daha az işlek olan kuzey-güney ticaret yolunun geçtiği, yani Sinop-Ankara güzergâhını takip eden yol üzerinde yer almaktadır² (Harita 2).

Çankırı'nın böylesi bir yol üzerinde bulunması; Sinop, Samsun ve Trabzon gibi liman şehirlerinin tarih içindeki ticarî iniş çıkışlarına bağlı kaldığını da göstermektedir.

¹ H. İnancık, "Bursa I, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten XXIV/93*, 1960, s. 51' de Bursa-Tebriz İpek Yolu'nun Anadolu'yu kapsayan bir kolunun Ankara-Çankırı-Çorum-Amasya ve Tokat istikâmetini takip ederek Erzincan'dan Erzurum'a ulaştığını ve oradan da Aras Vadisi'ne vardığını bildirmektedir. Anadolu'dan geçen ticaret yolları hakkında daha geniş bilgi için bk: M. Kemal Özergil, A. Nezihi, "4. Murat'ın Revan Seferi Menzilnamesi", *Tarih Dergisi*, Sayı: 4, İstanbul, 1984; M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Cilt, 1, (Harita 3), Ankara, 1959 s. 415; F. Toruk, "Anadolu'da Osmanlı Kimliğini Koruyan Bir Yerleşim: İskilip", *Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu* 01-03 Ekim 2004, Çorum, 2006, s. 611; Ö. Bakırcı, "Bizans, Danışmentli, Selçuklu ve Beylikler Döneminde Çorum", *Çorum Tarihi*, Çorum, 1982 s. 53; K. Özergin, *Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1959; "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 20, İstanbul, 1964; "İpek Yolu", *Boğaziçi Dergisi*, Sayı: 39, s.7, İstanbul 1985; O. C. Tuncer, *Anadolu Kervan Yolları*, Ankara, 2007; A. Kankal, *Türkmen' in Kaidesi Kastamonu*, Ankara, 2004 ; "1650-1740 Yılları Arasında Çankırı'daki Esnafa ve Ticarete Genel Bakış (Şer'iyye Sicillerine Göre)", *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, Çankırı, 2007; K. Ertmann, *Das Anatolische Kervansaray des 13. Jahrhunderts, I/III*, Berlin, 1976; O. Turan, "Selçuklu Kervansarayları", *Belleten*, Sayı X/ 39, Ankara, 1946, s. 471-496.

² T. Ökse, "Kızılırmak ve Fırat Havzalarını Birbirine Bağlayan Eski Kervan Yolu", *Bilgi Dergisi*, Sayı 34, Ankara, 2005, s.15-32; L. Yılmaz, *Batı Karadeniz Ticaret Yolları ve Bu Yollar Üzerindeki Hanlar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1990.

Güney kentlerinin kuzey kentleriyle Karadeniz üzerinden gerçekleştirdikleri ticarete merkez kentin Sinop ve İnebolu olması Çankırı'nın ekonomisine katkıda bulunurken; zaman içerisinde ticaretin bu iki kent limanlarından Samsun ve Trabzon'a yönelmesi şehri olumsuz yönde etkilemiştir.

Doğu-batı yönünde işleyen ve batıda Üsküdar'dan başlayarak; Gebze, İzmit, Bolu, Tosya, Merzifon, Ladik, Niksar, Aşkale ve Erzurum yoluyla Hasankale'den bir kol Kars'a; diğer bir kol ile de Tebriz'e ulaşan veya Basra Körfezi'nden gelerek Bağdat, Kerkük, Musul, Nusaybin, Diyarbakır, Harput, Malatya, Sivas, Tokat istikâmetinde Merzifon da dahil doğu-batı yönünde işleyen ticaret yolunun, Çankırı il merkezinden değil de yukarıda da belirtildiği üzere; başta Kurşunlu ve Çerkeş hattını takip ediyor olması, Çankırı'nın bahsedilen bu ticaret yolundan istifadesini sınırlandırdığı gibi; Batılı seyyahların şehir merkezine girmesini de kimi yerde engellemiştir.

Bursa-Tebriz arasında işleyen İpek Yolu, Çerkeş, Kurşunlu ve Tosya'dan geçmektedir. Bu yol aynı zamanda doğuya yapılan seferlerde de kullanılmıştır. Bu ana yoldan başka Tosya, Kastamonu ve Sinop arasında yer alan diğer tali yol ise Çankırı'nın, Sinop limanına açılan kapısı konumunda olup XI. yüzyıldan itibaren kentte üretilen ürünlerin ticaretinde önemli rol üstlenmiştir³.

Bu makalenin konusu, XIX. yüzyılda Çankırı'yı da ziyaret eden Fransız seyyah V. Cuinet'in kent merkezi ve ilçeleri hakkında verdiği bilgileri içermektedir.

Çalışma V. Cuinet'in, Çankırı ve ona bağlı nahiyelerin yönetim, idari, dinî, eğitim, nüfus, ekonomik yapı ve üretilen gelir kaynakları vb. üzerine vermiş olduğu istatistik bilgilerin neler olduğunun aydınlatılması için ele alınmıştır.

Bu çalışma ile XIX. yüzyılda, Çankırı ve bağlı nahiyelerin iktisat tarihi başta olmak üzere eğitim, demografi, mimarlık tarihi vb süreçlerin oluşumuna etken olan sayısal verilerin, kısa bir analizi olarak kabul edilebilir.

³ Bölgenin Türk- İslam dönemi tarihi hakkında bk: A. Gökoğlu, *Paphlagonia*, Kastamonu, 1952; Y. Halaçoğlu, "Çankırı Türkmen Yerleşimi", *Geçmişten Geleceğe Çankırı, III. Bilgi Şöleni Bildiriler Kitabı*, Çankırı, 2005; A. Gündoğdu; "Danışmentliler Çağında Çankırı", *Geçmişten Geleceğe Çankırı, III. Bilgi Şöleni Bildiriler Kitabı*, Çankırı, 2005; B. Umar; *Paphlagonia*, İstanbul 1988; A. K. Üçok, *Çankırı Tarihi*, Çankırı, 1930; M.Yaman, *Kastamonu Tarihi XV. Asrın Sonuna Kadar*, Kastamonu, 1935; Y.Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar (Çobanoğulları Beyliği, Candaroğulları Beyliği, Mesaliku'l Ebsar'a Göre Anadolu Beylikleri)*, Ankara, 1991; H.J.Mortmann, "Çankırı", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul, 1994; H. Hunger, "Paphlagonien und Honorias", *Imperi Byzantini*, Band 9, Österreichische Akademie Der Wissenschaften, Wien, 1996; R. Leonhard, *Paphlagonia*, Berlin, 1915

Ele alınan yüzyılda Çankırı için düzenlenen (diğer merkezlerde de olduğu gibi) salnamelerdeki kimi bilgilerin (yetiştirilen tarım ürünleri ve miktarları, hayvan türleri ve miktarları gibi) eksik olması neticesinde, V. Cuinet' in çalışması bu eksikliği çoğu yerde giderebildiğinden dolayı incelenmek istenmiştir. Kısaca V. Cuinet, salnamelerde, kimi yerde hiç yer almayan kimi yerde ise eksik olan sayısal bilgileri aydınlatır niteliktedir.

V. Cuinet, XIX. yüzyılda Kastamonu vilayetine bağlı Çankırı (Kengırı) sancağının 1869-1903 yılları için düzenlenen ve 66 yılı içeren salnamelerinin 1880-1890 arasını da inceleyerek bölgenin 10 yıl içinde sayısal değerlerindeki (idarî taksimat, mimarlık, nüfus, hayvancılık, tarım ürünleri, eğitim vb) boşluğu gidermeye çalışmıştır. Bu durum 1880-1890 yılları arasındaki salnameler incelendiğinde belli olmaktadır.

Fransız araştırmacı Vital Cuinet, (1833-1896) Fransız Genel Borçlar İdaresi (Düyûn-ı Umumiye) tarafından müfettiş olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun gelir kaynaklarını tespit etmek ve envanterlerini çıkartmak için, tarihi kesin bilinmemekle birlikte; 1890 yıllarında Anadolu'da, görevi gereği yapmış olduğu seyahatinde salnameleri de inceleyerek; XIX. yüzyıl Osmanlı sancaklarının ve sancaklara bağlı kazaların yönetim, nüfus, idarî, etnik, dinî, coğrafi ve sosyo-ekonomik yapısı ile üretim gelirleri üzerinde çalışmalar yapmıştır⁴.

Çankırı'ya gelmeden önce 1890'lı yıllarda Çerkeş'e uğrayan Cuinet, kasabanın, Çankırı'nın güneybatısında, 388 köyü ile Kastamonu vilayetinin Çankırı sancağına bağlı olduğunu belirtmektedir.

İlçenin güneyinde Safranbolu ve Araç, güneybatısında Ankara vilayeti ve batısında Bolu sancağının yer aldığını ve Karacaviran, Ovacık ile Bayındır adında üç nahiyesinin bulunduğunu da belirten seyyah, Çerkeş'in yönetiminden 1 vali ve ona bağlı 3 müdürün sorumlu olduğunu ve sorumluların, köyleriyle birlikte 56.621 kişi ile ilgilendiklerini de ifade etmektedir.

Cuinet, beldenin güzel vadilere sahip olduğunu söylemekte ve ayrıca Işık Dağı ile Sanı Dağlarının arasından akan yaklaşık 23 km uzunluğundaki Hamamlı Çayı'na da kısaca değinmektedir.

Gezgin, ilçede Müslüman erkek nüfusunun 1.978, kadın nüfusunun 1.857 ile toplamda Müslüman nüfusunun 3.853, bununla birlikte Hıristiyan

⁴ V. Cuinet, *La Turquie d'asie, Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chanque Province de A' Asie Mineure*, Paris, 1879, s. 342-360. Seyyahın bu çalışması 1891-94 yılları arasında 4 cilt halinde Paris'te tekrar yayınlanmıştır.

erkek nüfusunun 95, kadın nüfusunun 12 olması ile toplamda Hıristiyan nüfusunun da 107 olduğuna, kadın nüfusunun olmamasıyla birlikte Ermeni erkek nüfusunun da 41'i bulduğuna ve toplam erkek sayısının 2.114, Ermeni kadın olmamasına rağmen toplam kadın sayısının da 1.869 olduğunu ve genel toplamda bu sayının 3.983'e ulaştığını da yazmaktadır⁵.

İlçenin eğitim bakımından hayırseverlerin kurduğu vakıflarla modern bir görünüm sergilediğini yazan seyyah, Çerkeş'te konaklar ve silah depoları ile 9 cami, 1 hükümet konağı, 1 belediye binası ve 50 öğrencili 2 yüksekokul (medrese), 80 öğrencili 1 ortaokul ve 60 öğrencisi olan 6 ilkokul bulunduğunu ve bu okullarda toplamda 190 öğrenciyle eğitime devam edildiğini de belirtmektedir⁶.

Cuinet, sayısal olarak belirttiği 9 camiden en büyüğünün, IV. Murad tarafından 1634'te Bağdat seferine giderken geçici ikametgâhı sırasında yaptırıldığını ifade eder⁷. Ayrıca yine IV. Murad tarafından caminin yanında inşa edilen, çifte bir hamam ile bir hanın dışında, ilçede 5 han, 2 medrese, 3 tekke, 7 türbe, 1 pazar yeri, 3 hamam ve 635 evin yer aldığını da yazmaktadır⁸.

Seyyah, Çerkeş'e bağlı nahiyelerden Karacaviran'ı merkez nahiyeye olarak göstermekte ve nahiyenin tek bir yönetici ile 42 köyü olduğunu yazmaktadır. Toplamda nüfusun 2.844 olduğunu ve bu sayının hemen hepsinin Müslümanlardan oluştuğunu da belirten seyyah, nahiyenin Çerkeş'e yaklaşık 40 km uzaklıkta ve aynı zamanda Bağdat yolu üzerinde bir yerleşim olduğunu da ifade etmiştir. Ayrıca bu yol üzerinde bir de kervansarayın bulunduğunu da yazan seyyah, nahiyeye merkezi ve köylerin toplam nüfusunun 16.743'ü bulunduğunu, halkın geçim kaynağının hayvancılık ile hayvan ürünleri üzerine üretim yapan fabrikadan sağlandığını da ifade etmektedir⁹.

Cuinet, Çerkeş'e bağlı Ovacık nahiyesinin Çerkeş'in kuzeyinde ve Çerkeş'e 20 km uzaklıkta bir yerleşim olduğunu belirtmektedir.

⁵ Cuinet, *a.g.e.*, 358.

⁶ Cuinet, *a.g.e.*, 358.

⁷ V. Katırcıoğlu, *Çerkeş'teki Türk Devri Eserleri*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1994; R. Bozer-A. Yavaş, "Çankırı Çerkeş IV. Murat Camii ve Osmanlı Döneminde Yenileme Projesi", *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, Çankırı, 2007, s. 9-14, Resim:1-10, Çizim:1-6.

⁸ Cuinet, *a.g.e.*, 359.

⁹ Cuinet, *a.g.e.*, 359.

Yaklaşık, merkez yerleşimin sağ kıyısından akan Oulou Çayı (Ulu) ve Hamamlı Çayı'nın batıdan Bayındır nahiyesi ile ayrıldığını da ifade eden seyyah, 48 köyü olan nahiyenin toplam nüfusunun 15.890'ı bulduğunu ve bu sayının hemen hepsini Müslümanların oluşturduğunu, sayıca az olan gayri Müslimlerin de, huzur içinde yaşadıklarını belirtmektedir¹⁰.

Seyyah, bugün de aynı isimle anılan Bayındır nahiyesini, Çerkeş'e 23 km mesafede bir yerleşim olarak ifade etmektedir. Ayrıca 48 köyü ile toplamda 15.080 nüfusun bulunduğu bu yerleşimde, nüfusun hemen hepsinin Müslümanlardan oluştuğunu ve halkın ziraat ile hayvancılıktan geçimini sağladığını da yazmaktadır.

Cuinet, Bayındır nahiyesinin kuzeyinde bulunan Viranşehir'in, ilginç, bir o kadar da dikkat çeken yerleşim olmasını, antik dönemde Galatia yönetimine bağlı askeri bir garnizon ve adının Hadrianopolis olarak bilinmesine bağlamaktadır.

Tarihini vermemekle birlikte Viranşehir'in büyük bir deprem geçirdiğini, bu nedenle halkının bir süre Claudiopolis'e (Bolu) yerleştiğini ve bugün, şimdiki bilinen adıyla Bolu sancağına sınır teşkil ettiğini de yazmaktadır.

Seyyah, Viranşehir'de (Eskipazar) yıllık hayvan üretiminin ortalama büyük baş hayvanda (öküz 20.000, inek 7.000, manda 2.500) 29.500, küçük baş hayvanda (koyun 40.446, keçi 2.916, tiftik keçisi 56.771) 100.133'ü bulunduğunu ve genel toplamda bu sayının 163.329'a ulaştığını da bir tablo ile göstermiştir, Çerkeş'in yıllık gelir toplamının ortalama 1.916,257 kuruş olduğunu bunun da yaklaşık 440.739 frenke denk geldiğini de belirtmiştir¹¹.

Cuinet, aynı yıl Çankırı'ya geldiğinde kent hakkında şunları söylemektedir:

“Çankırı güneyden Kastamonu vilayetine bağlı bir sancak olup, 31° - 45° boylam ve 39° - 56° enlemlerinde yer almaktadır. Kuzey ve kuzeydoğusundan Kastamonu, güney ve güneybatısından Ankara, batıdan ise Bolu sancağı ile sınır teşkil etmektedir. Yüzölçümü toplamda 13.500 km²'dir. Bölge 3 kaza, 7 nahiyeye ve 714 köyden oluşmaktadır. Kazalar; Çankırı Merkez, Kalecik ve Çerkeş olup, nahiyeler ise Koçhisar, Şabanözü, İnalluballı, Karacaviran, Ovacık ve Bayındır'dır. Bu nahiyelerden Koçhisar (Ilgaz), Şabanözü (Koru Pazarı), Toht (Yapraklı) Çankırı merkeze, İnalluballı (Hüseyinli ve

¹⁰ Cuinet, a.g.e., 359.

¹¹ Cuinet, a.g.e., 360.

Kızılırmak) Kalecik'e, Karacaviran, Viranşehir, Ovacık ve Bayındır ise Çerkeş'e bağlı nahiyelerdir. Çankırı merkeze bağlı Koçhisar, Şabanözü ve Toht nahiyesinin toplam köy sayısı 254, Kalecik'e bağlı İnallıballı'nın 72, Çerkeş'e bağlı Karacaviran, Ovacık, Viranşehir ve Bayındır nahiyelerinin ise 388'i bulunmaktadır ¹².

Seyyah, Çankırı'daki askeri karargâhın 3 kolu olduğunu, merkez kolun Kastamonu'da, ikinci kolun Ilgaz'da ve son kolun ise Çerkeş'te yer aldığını, Çankırı'da tabur konumundaki askeri karargâhta büyük bir silah deposu bulunduğunu ve başında binbaşı rütbesinde bir askerin görevlendirildiğini de belirtmekte ve:

"Yönetim, 1 vali, 1 kaymakam ve kaymakama bağlı 6 müdür ile yürütülmektedir. Kalecik kazası Ankara yönetimine transfer edilmiş olup, vali, kaymakam ve onun altında müdür ile idare edilmektedir." ifadesine yer vermektedir ¹³.

Cuinet, Çankırı ve nahiyelerindeki, dinî otoritenin başında naibin yer aldığını ve otoritenin kadı ve imamdan sorulduğunu ifade etmekle kalmamış; Müslümanların İstanbul'da Şeyhülislam'a; sayıca az olan Grek Ortodoks dinine mensup olanların Niksar'daki piskoposluğa ve Ermeni azınlığın ise İstanbul'daki patrikhaneye bağlı olduklarını da belirtmiştir ¹⁴.

Seyyah, Çankırı'da yargının dinî yasalara göre yürütülmekte olduğunu, Çankırı dışında Çerkeş ve Kalecik'te de mahkeme kurulduğunu ve yargıdan çıkan kararların Kastamonu'ya bildirildiğini de yazmaktadır.

Cuinet, polis ve jandarma amirliğinin askeri tabur olduğuna ve şehirdeki güvenliğin de bu tabur tarafından sağlandığına değindikten sonra; kaza merkezinde vaktiyle cüzzam hastalıklarının tedavisi için bir sağlık merkezinin yer aldığını da belirtmektedir. Ayrıca hastanelerden birinin Çerkeş'te diğerinin Kalecik'te ve biri gezici olmak üzere ikisinin de Çankırı'da bulunduğunu; bu hastanelere İstanbul'dan 3 doktor ve 2 pratisyenin görevlendirildiğini, hatta kadın hastalıkları da dahil yeni bir hastanenin 1885'te hizmete girdiğini de dile getirmektedir.

Seyyah, devlet bütçesinden elde edilen yıllık gelirlerin ortalama 1.162, 429'u bulduğunu, elde edilen gelirler içinde Çankırı merkez ile Çerkeş'te kurulan tekel teşkilatı içinde sigaradan 10 kalemde 24, tuzdan 1.240,795,

¹² Cuinet, *a.g.e.*, 342.

¹³ Cuinet, *a.g.e.*, 343.

¹⁴ Cuinet, *a.g.e.*, 343.

ispirotodan 8.462 ve damga pulundan da 81.573 akçe gelir elde edildiğini yazmaktadır.

Çankırı'da ve Çerkeş'te birer olmak üzere iki telgrafhane olduğunu da belirten Cuinet, Çankırı'da Müslüman erkek sayısını 84.970, kadın sayısını 80.730; Grek Ortodoks erkek sayısını 570, kadın sayısını 399 ve Ermenileri de 544 erkek ve 416 kadın olarak belirtmekte, toplam erkek sayısını 86.054, kadın sayısını da 81.545 ile toplamda nüfusu 167.629 olarak göstermektedir. Ayrıca buradan da anlaşılacağı üzere toplam olarak Müslümanların 165.700'i, Grek Ortodoksların 969'u; Ermenilerin ise 960'i bulduğu söylenebilir¹⁵.

Seyyah, Çankırı merkezde çok eski dönemlerden kalma eğitim yapısının yer aldığını ve bunların 19'unun medrese, 5'inin ortaokul ve 147'sinin de ilkokul olduğunu belirtmektedir.

Toplamda 171'i bulan okullardan, medreselerde 290, ortaokullarda 700 ve ilkokullarda da 2.980 öğrenciye ders verildiğini de dile getirmektedir.

Seyyah, Çankırı'da yetişen zirai ürünlerden; buğdayı 319.680, arpayı 297.850, yulafı 1.110, çavdarı 18.360, mısırı 18.850, darıyı 1.144, ceviz ve mazıyı 110.000, bezi 400.000, balı 50.000, balmumunu 8.500, salebi 40.000, yünü 280.000, camı 10.000, köpüğü 5.000, nohudu ise 70.670 olacak şekilde yıllık ortalama üretimlerini hektolitre cinsinden; pirinci 42.600, afyonu 128, pamuğu 121.000, tütününü 33.000, plastiği 25.000 ve boyayı da 6.000 olacak şekilde kilogram cinsinden göstermiştir¹⁶.

Seyyah, bölgenin başta iklim özellikleri olmak üzere; gaz, tuz, sigara, orman ürünleri ve orman hayvanlarından da bahsetmekte ve avcılar içinde bir geçim kaynağı olan, başta yaban keçisi, yaban domuzu, ayı, kurt ve tavşandan da söz etmekte ve bölgenin dış ticaretinde bu hayvanların önemli bir konuma sahip olduğuna da değinmektedir.

Seyyah, yıllık hayvan üretiminin ortalama büyük baş hayvanda 87.000 (öküz 60.000, inek 20.000, manda 7.000), küçük baş hayvanda 333.076'yi (koyun 122.406, keçi 8.554, tiftik keçisi 8.554) bulduğunu ve genel toplamda bu sayının 424.076'ya ulaştığını da bir tablo ile göstermekle kalmamış, Kalecik'e ait hayvan üretimini de 66.174 olarak belirtmiştir¹⁷.

¹⁵ XIX. yüzyıl başlarında Çankırı mahallelerinin ve merkeze bağlı köylerin nüfusu hakkında bk: A. Elibol, *XIX. Yüzyıl Başlarında Çankırı*, Çankırı, 2008, s. 81-92.

¹⁶ Cuinet, *a.g.e.*, 347; Y. Arslan, "XIX. Yüzyılda Çankırı Esnaf Teşekkülleri ve İş Kolları Bakımından Çankırı Temettuat Defterlerine Genel Bakış", *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, Çankırı, 2008, s. 9-22.

¹⁷ Cuinet, *a.g.e.*, 348

Aricılıktan elde edilen yıllık ortalama geliri öğrenmek için her bir pekten elde edilen günlük bal miktarının bilinmesi gerektiğini belirten Cuinet, günlük ortalama 50.000 kg bal ve 8.500 kg balmumu elde edildiğini de yazmaktadır¹⁸.

Cuinet, Çankırı merkeze 70 km mesafedeki Kızılırmak ile Tosya ve Ilgaz'ın yakınından akan Devrek Çayı ve Eskipazar ile Ovacık arasından akan Hamamlı Çayı'na da değindikten sonra başta Ilgaz Dağı olmak üzere Sanı Dağı ve Kantar Dağı ile yüksekliğini 1.120 m olarak gösterdiği Işık Dağı'ndan da kısaca bahsetmektedir¹⁹.

Eserde endüstri ürünleri arasından kilimler, ketenden örtüler, doğu kültürünü yansıtan taşınabilir gümüş vb, küçük objeler de dahil sıralandıktan sonra, bölgede üretilen ticari ürünlerin içeride, öncelikle Ankara ve İnebolu'ya pazarlandığından ve bu iki merkezden de Batı ülkelerine gönderildiğinden bahsedilmektedir.

Seyyah, Çankırı'da ihraç edilen ürünlerden kerevizi 7.000, ceviz ve mazıyı 3.000, afyonu 500, plastiği 1.500, balmumunu 2.000, büyük baş hayvanı 8.000, giysiyi 1.500, yünü 3.000, tiftik ve deriyi 20.000, bakırı 500 ve demiri 1.000 frenk olacak şekilde toplamda 53.500 frenk göstermektedir.

Cuinet, ithal edilen ürünlerin ana türleri arasından manifaturayı 22.000, file ve kumaşı 2.500, konfeksiyonu 500, tuhafiyeyi 2.500 hırdavat ve müzik aletlerini 2.500, kağıt ve camı 1.100, ispirtoyu 400, sigarayı 4.000, kozmetiği 1.000, kahveyi 3.000, şekeri 3.000, sabunu 1.500, petrolü 1.000, sıvı yağı 700, kuruyemişi 1.000, kibrit ve kutusunu da 300 frenk olacak şekilde toplamda 52.500 frenk²⁰ olarak vermektedir.

Çankırı'da toplanan yıllık ortalama vergi gelirlerinin yaklaşık 5.911,498 kuruş olduğunu bu gelir miktarının 844.086 kuruşunun Kalecik'ten elde edildiğini ifade eden seyyah, aynı zamanda toplanan yıllık gelirin, çoğunun Ankara'ya gönderildiğini de bildirmektedir. Buradan da Kalecik'ten elde

¹⁸ Cuinet, *a.g.e.*, 348

¹⁹ Cuinet'in bahsetmiş olduğu dağlar ve nehirlerle birlikte Çankırı sınırları dahilinde yer alan bütün dağ ve nehirler hakkında A. Kemal Üçok, *Çankırı Coğrafyası*, (Editör: Ali Birinci), Ankara, 2002, s. 62-79. Bu eserin yazarı olan Hacışeyhoğlu Ahmet Kemal, diğer eserlerinde olduğu gibi bu çalışmasında da bilimsel metodoloji den bir parça uzak da olsa Çankırı hakkında önemli bilgiler vermektedir.

²⁰ Cuinet' in, Fransızca Livre ya da Livres olarak belirttiği kelime, eski bir Fransız sikkesinin adı olup, bugün gelirlerden bahsedilirken bu kelime Frenk anlamında kullanılmaktadır. Türklerin, yabancı paralar içinde en çok kullandığı para birimi olan bu Frenk'e Türk frenki de denilmektedir. Eskiden Fransa'da ağırlık ölçüsü olarak kullanılırken bugün ise Almanya ve İngiltere'de kullanılmaktadır.

edilen vergi miktarı çıkartıldığında, Çankırı merkez kaza için toplam yıllık vergi miktarının 5.067,412 kuruş olduğu anlaşılmaktadır²¹.

Cuinet, toplanan yıllık vergi gelirinin 1.162,429 kuruşunun kamudan, 432.540 kuruşunun ise sigara ve diğer ürünlerden elde edildiğini de yazmaktadır²².

Seyyah, çalışmasının ilerleyen bölümünde Çankırı'nın (merkez kaza) coğrafi konumunu da belirttikten sonra 1 vali ve 3 müdür tarafından yönetildiğini ifade etmektedir. Ayrıca Müslüman erkek sayısının 46.339, kadın sayısının 42.673 ve toplamda 89.012 olduğunu, Grek Ortodoks erkek sayısını 473, kadın sayısını 387 ile toplamda 860'ı bulduğunu; Ermenileri de 192 erkek ve 153 kadın ile toplamda 345 olarak vermektedir. Buradan da merkez kaza olarak bilinen Çankırı'da toplam erkek sayısının 47.004, kadın sayısının da 43.213'ü bulunduğu ve nüfusun 90.271'e ulaştığı rahatlıkla söylenebilir.

Çankırı merkezde 13 medrese, 2 ortaokul ve 102 ilkokulun faaliyet gösterdiğini belirten seyyah, 13 medresede toplam 179 öğrenci, 2 ortaokulda 320 ve 100 ilkokulda da 2.000 öğrencinin eğitim aldığını yazmakta ve 102 ilkokuldan birinin Grek Ortodoks çocuklarına diğerinin de Ermeni çocuklarına ait olduğunu ve bu iki okulda 100 Grek Ortodoks ve 50 Ermeni çocuğunun okutulduğunu da belirtmektedir²³.

Çankırı kaza merkezinde başta imaret²⁴, II. Murad Camii²⁵ ve Eski Cami olmak üzere gezgin, 11 camii, 16 mescit, 13 medrese, 1 hükümet konağı, 1 belediye binası, 1 kışla binası, 1 silah deposu, 1 jandarma karakolu, 714 dükkan, 1 pazar yeri, 5 han, 6 hamam, 10 kamu binası, 2 kütüphane, 1 postane, 1 taş ocağı, 4 kereste atölyesi, 6 değirmen, 1 katedral²⁶ (Saint Dimitri

²¹ Cuinet, *a.g.e.*, 350-51.

²² XIX. yüzyıl başlarında Çankırı merkez kazanın vergi gelirleri başta olmak üzere iktisadi durumu hakkında bk: Elibol, *a.g.e.* s. 161-186.

²³ Cuinet, *a.g.e.* 353.

²⁴ İmaret camii hakkında bk: F. Toruk, "Kasım Bey ve Çankırı'daki İmar Faaliyetleri", *Bilge Dergisi*, Sayı 44, Ankara, 2005, s. 33-47; A. Dündar, "Çankırı'daki Türk İslam Eserleri", *Geçmişten Geleceğe Çankırı*, III. Bilgi Şöleni Bildiriler Kitabı, Çankırı, 2005.

²⁵ Cuinet'in, II. Murad Camii olarak belirttiği herhangi bir camii olmadığı gibi; II. Murad'ın, bırakın Çankırı'da kalmayı, kenti ziyaret etmediği de bilinmektedir. Kent merkezine, II. Murad'ın sipariş usulü bir cami yaptırmadığı da düşünüldüğünde, seyyahın yanlış isim telakki ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

²⁶ Seyyah, günümüze gelemeyen katedralin yerine daha sonradan imaret camisinin yapılmış olabileceğini ima etmektedir. İmaret Camii hakkında bk: F. Toruk, *a.g.m.*, s. 38-39; A. Dündar, *a.g.m.* s. 258.

Katedrali), 1 Grek Ortodoks şapeli (Saint Mamas Şapeli), 1 Grek Ortodoks kilisesi ve 1 Ermeni kilisesi olduğunu da yazmaktadır²⁷.

40°-34° enlem ve 31°-20° boylamlarında yer alan kazada yargının şeriat yasalarıyla yürütüldüğüne ve modern bir İslamiyet anlayışının hâkim olduğuna da değinen seyyah, merkezden geçen Acı su ile kuzeyindeki Ilgaz Dağı'ndan da kısaca söz etmektedir.

Gezgin, XIX. yüzyılda kaza olan Kalecik'in 1891'de Ankara'ya bağlandığını belirtmekle de kalmamış yakınından Kızılırmak Nehri'nin aktığını da ifade etmiştir.

Çerkeş ile birlikte kaza konumundaki Kalecik'in İnalluballı (Kızılırmak) ile Hüseyinli diye bilinen birer nahiyesi ve bu nahiyelerin de 72 köyü bulunduğunu söyleyen Cuinet, kazanın 1 vali ve ona bağlı bir müdür tarafından yönetildiğini de belirtmektedir.

Toplam nüfusunun 20.791 olduğunu yazan seyyah bu nüfusun, 10.036'sını Müslüman erkek, 10.179'unu Müslüman kadın, 2'sini Grek Ortodoks erkek, 311'ini Ermeni erkek ve 263'ü de Ermeni kadının oluşturduğunu yazmaktadır.

Buradan da toplam Müslüman nüfusun 89.012, Grek Ortodoksların 2 ve Ermenilerinde 575 kişi olduğu ortaya çıkmaktadır. Genel erkek nüfusunun 10.349, kadın nüfusunun da 10.442 olduğu anlaşılmaktadır²⁸.

Kaza merkezinde toplam 6.791 kişinin yaşadığını ve bu sayının 3.000'i Müslüman erkek, 3.217'sini Müslüman kadın ve 311'i Grek Ortodoks erkek ile 263'nü de Grek Ortodoks kadının oluşturduğunu söyleyen Cuinet, toplamda 6.217 Müslüman ve 374 Grek Ortodoks olduğunu da belirtmektedir.

Kalecik'te 44 eğitim binasından 4'ünün medrese, 2'sinin ortaokul ve 38'inin de ilkokul olduğunu yazan Cuinet, medreselerde 70, ortaokullarda 30 ve ilkokullarda da toplam 920 öğrencinin eğitim gördüğünü ifade etmekle kalmamış, ayrıca Grek Ortodoks çocukları için inşa edilmiş 1 ilkokul olduğunu ve bu okulda da 50 Hıristiyan çocuğun eğitim aldığını da notlarına eklemiştir.

²⁷ Çankırı'daki tarihi eserler hakkında bk: A. DüNDAR, *a.g.m.*, s. 245-271; Y. ÖNGE, "Çankırı Darüşşifası", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 5, Ankara, 1962, s. 251-255. A. ÇAKMAKOĞLU, "Çankırı Fatihî Karatekin Türbesi", *Bilgi Dergisi*, Sayı 43, Ankara, 2007; F. TORUK, "Çankırı Darülhadisî", *Vakıf ve Kültür Dergisi*, Sayı 6, Ankara, 1999, s. 20-24.; A. CAN-AKÇEL, "Çankırı Sultan Süleyman Cami", *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, Çankırı, 2008, s. 181-201.

²⁸ Cuinet, *a.g.e.*, 355-56.

Böylece Hıristiyan çocukları ve okulları da hesaba katıldığında 45 okulda 1.340 öğrencinin eğitimine devam ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca seyyah, kaza merkezinde 1 hükümet konağı, 55 cami, 4 medrese, 1 Ermeni Kilisesi, 1 pazar yeri, 200 dükkan, 2 han, 2 hamam, 1 taş ocağı, 75 kamu binası ve 30 odun atölyesinin bulunduğunu ifade etmektedir²⁹.

Kalecik'te 72.150 hektarlık bir alanın ziraat için kullanıldığını ve bu alanında 37.740 hektarının arpa üretimine ayrıldığını yazan seyyah, bölgede en çok arpanın üretildiğini belirtmektedir. Başta arpa olmak üzere üretilen tarım ürünlerinin pazar için Ankara'ya gönderildikten sonra buradan dış pazarlara nakledildiğini söyleyen Cuinet, ayrıca bölgede bal üretiminin her yıl ortalama 10.263 kg ve balmumu üretiminin ise 1.159 kg bulunduğunu da ifade etmektedir.

Seyyah, kazada hayvan üretiminin her yıl ortalama 66.174'e ulaştığını; bu sayının 17.500'ünün büyük baş (öküz 12.000, inek 4.000, manda 1.500) ve geri kalanının ise küçük baş hayvan (koyun 24.753, keçi 1.575, tiftik keçisi 22.346) olduğunu ve yıllık gelirlerin brüt ortalama 844.086 kuruşa ulaştığını söylemektedir.

Çankırı merkez kazaya bağlı Koçhisar nahiyesinin (Ilgaz) Çankırı'ya 40 km mesafede olduğunu belirten seyyah, Ilgaz'ın Karadeniz'den Anadolu'nun iç ve Ege bölgesine ulaşımı sağlayan yol ağı üzerinde yer aldığını, hatta Çankırı, İnebolu ve Kastamonu'ya olan yakınlığını da ifade etmektedir.

Kazada halkın eğitim düzeyinin yüksek ve ticaretin de epey gelişmiş olduğuna değinen Cuinet, Ilgaz Dağı'nın antik dönemdeki adının Olgassus olarak bilindiğini ve yüksekliğinin 1.600 m'yi bulunduğunu sözlerine eklemektedir.

Ayrıca kazanın oldukça modern bir görünüme sahip olduğunu notlarına ekleyen seyyah, halkın çoğunun köylerde yaşadığını ve 2.052 Müslüman ve 66 Ermeni olmak üzere toplam nüfusunun 2.118'i bulunduğuna dikkat çekmektedir³⁰.

Seyyah, Ilgaz' da tiftik ve yünlü giysiler için açılmış bir fabrika olduğunu ve burada üretilen malların küçük vagonlu yük trenleriyle başta Ankara olmak üzere Anadolu'nun değişik kentlerine ve İran'a nakledildiğini yazmaktadır.

²⁹ Cuinet, *a.g.e.*, 353.

³⁰ Cuinet, *a.g.e.*, 354.

Çankırı merkez kazaya bağlı Şabanözü Nahiyesi'nin aynı isimle anıldığını ve tamamı Müslüman olan halkının tarım ve hayvancılıkla geçimini sağladığını yazan Cuinet, Çankırı'nın güneybatısında ve Çankırı'ya 50 km uzaklıktaki nahiyenin 55 köyü olduğunu da belirtmekte ve ayrıca bölgede dikkat çeken Ödek Köyü'ndeki kalenin askerî amaçlı bir kale olarak inşa edilmiş olabileceğini dile getirmektedir.

Seyyah, merkez kaza Çankırı'ya bağlı ve Çankırı'ya göre kuzeydoğuda yer alan Toht (Yapraklı) nahiyesinin Çankırı'ya uzaklığının 25 km olduğunu ve nahiyenin nüfusunun 2.236 Müslüman, 80 Grek Ortodoks ve 39 Ermeni olmak üzere 2.355'e ulaştığını belirtmekle kalmamış:

“.....eskiden beri Hıristiyan ve Müslüman halk her yıl baharda Yapraklı ve El-malı Dağı'na çıkarak panayırlar düzenlemektedirler. Önemli olan bu panayırlardır” ifadesine de yer vermiştir³¹.

Yörede 49 cami, 1 Grek Ortodoks Kilisesi'nin yer aldığını, halkın geçim kaynağının hayvancılık ve tahıl üretiminden sağlandığını da belirten seyyah, ayrıca her yıl bahar ayında düzenledikleri panayırlarda ürettikleri besin maddelerini satmaya çalışan yöre halkının yılda ortalama 228.269 hayvan yetiştirdiğini bu sayının 40.000'i büyük baş (öküz 28.000, inek 9.000, manda 3.000) ve 188.269'unu da küçük baş hayvanın (koyun 57.207, keçi 4.043, tiftik keçisi 126.099) oluşturduğunu ifade etmektedir.

Cuinet, Ilgaz'ın köyleriyle birlikte ortalama yıllık gelirinin 3.151,155 kuruşu bulunduğunu ve bu gelirin aşağı yukarı 724.765 frenke denk geldiğini de belirtmektedir³².

Sonuçta Cuinet, incelemeye aldığı bu yerleşimlerin; (1880-1890 arası yıllıkları da inceleyerek) başta Müslim ve gayr-i Müslim nüfus oranları olmak üzere, sivil, ticarî, askerî ve dinî yapılarla birlikte, eğitim binalarını ve bu binalarda okuyan Müslim ve gayr-i Müslim öğrenci sayısını vermekle kalmamış; yetiştirilen ziraî, hayvan ve endüstri ürünlerinin yıllık üretim miktarları (salnamelerde yer almayan) ile bunlardan elde edilen yıllık gelirleri de belirttikten sonra, yerleşimlere ait toplam yıllık gelir miktarını da kuruş olarak göstermiştir.

³¹ Cuinet, *a.g.e.*, 354; Yapraklı panayırı hakkında bk: Ö. Türkoğlu, “Tarihi Yapraklı Panayırı Hakkında Bazı Notlar”, *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, Çankırı, 2008, s.141-152.

³² V. Cuinet'in vermiş olduğu bilgilerle Kastamonu Vilayeti salnamelerinde yer alan Çankırı sancağına ait bilgileri karşılaştırmak için bk: Ö. Türkoğlu, *Kastamonu Vilayeti Salnamelerinde Çankırı (Kengiri) Sancağı (1869-1903)*, Çankırı, 1999.

Bu çalışmada dönemin salnamelerinde yer alan bilgilerle Cuinet'in çalışmasında yer alan bilgiler (bire bir karşılaştırılmıştır) arasında tutarsızlık olduğu tespit edilmiştir.

Burada bu probleme dikkat çekilmek istenmiş ve bu bağlamda XIX. yüzyıl salnameleri ile Cuinet'in çalışmasında yer alan sayısal veriler arasındaki tutarsızlığın en aza indirilebilmesi için dönemle ilgili mühimme defterleri, şer'iyeye sicilleri, vakfiyeler vb. gibi birinci el kaynakların incelenmesinin yanı sıra bölgeyi ziyaret eden başka seyyahların yazdıklarının da ele alınması gerektiği belirtilmiştir.

Kısaca XIX. yüzyılda önemli bir yerleşim yeri olduğu sancak statüsünden de açıkça anlaşılan Çankırı ve ona bağlı nahiyeleri çeşitli yönleriyle tanıtan Cuinet'in çalışması baz alınarak, o dönem Çankırı'sının günümüzde nasıl yorumlanması gerektiği vurgulanmak istenmiştir.

**Fransız Seyyah Vital Cuinet'in Çankırı'da
Bahsettiği Yer ve Yapı Adları**

<i>Bölge Adı</i>	<i>Yer Adı, Yapı Adı ve Sayısı</i>
Çerkeş	Cami (IV. Murad) Hamam (IV. Murad) Han (IV. Murad) Camiler (9) Medrese (2) Ortaokul (1) İlkokul (6) Han (5) Tekke (3) Türbe (7) Hamam (3) Pazar Yeri (1) Belediye Binası Hükümet Binası Konaklar (?) Ev (635) Işık Dağı Hamamlı Çayı Samı Dağı Hastane Postane
Eskipazar-Ovacık	Hamamlı Çayı Oulou Çayı (Ulu ya da Soğanlı)
Karacaviran	Kervansaray
Çankırı	Garnizon Binası Adalet Sarayı Belediye Hastanesi İmaret Cami Eski Cami II. Murad Camii Camiler (8) Mescitler (16) Medreseler (13) Hükümet Konağı Belediye Binası Kışla Binası Silah Deposu

	Jandarma Karakolu Dükkanlar (714) Pazar Yeri Hanlar (5) Hamamlar (6) Taş Ocağı Kütüphaneler (2) Medreseler (13) Ortaokullar (2) İlkokullar (101) Ermeni İlkokulu Postane Kamu Binaları (10) Odun Atölyesi (4) Değirmenler (6) Katedral (Saint Dimitri) Şapel (Saint Mamas) Kilise (Ortodokslara ait) Ermeni Kilisesi Acı su
Kalecik	Medreseler (4) Ortaokullar (2) İlkokullar (38) Ermeni Sübyan Mektebi Hükümet Binası Camiler (55) Ermeni Kilisesi Pazar Yeri Dükkanlar (200) Hanlar (2) Hamamlar (2) Taş Ocağı Kamu Binaları (75) Odun Atölyeleri (30)
Şabanözü	Ödek Kalesi
Yapraklı	Camiler (49) Ortodoks Kilisesi

KAYNAKÇA

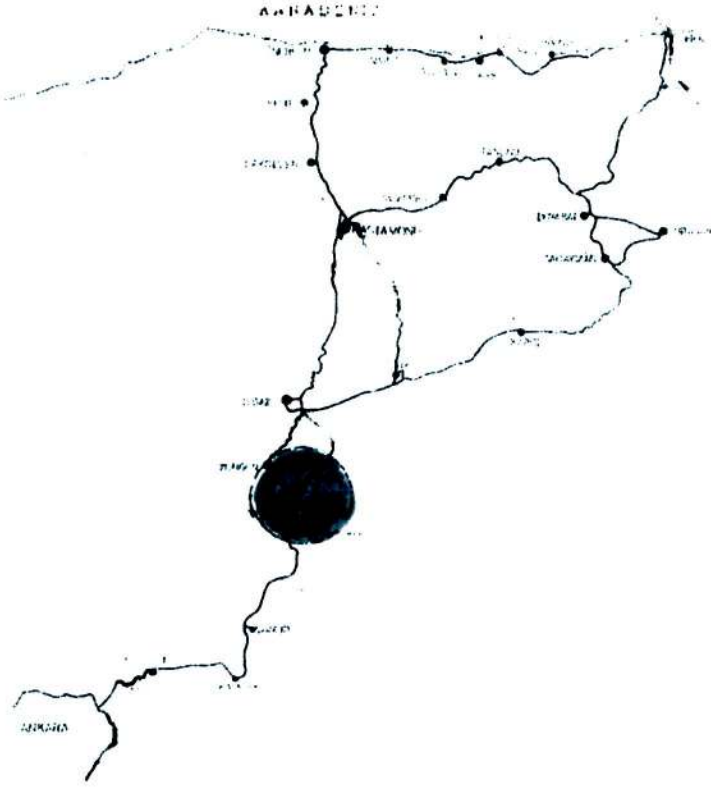
- AKDAĞ, Mustafa; *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Cilt 1, Ankara, 1959.
- ARSLAN, Yüksel; "XIX. Yüzyılda Çankırı Esnaf Teşekkülleri Ve İş Kolları Bakımından, Çankırı Temettuat Defterlerine Genel Bakış", *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, Çankırı, 2008.
- AYKUT, Nezih; "IV. Murat'ın Revan Seferi Menzilnamesi", *Tarih Dergisi*, Sayı 34, İstanbul, 1984.
- BAKIRER, Ömür; "Bizans, Danişmentli, Selçuklu ve Beylikler Döneminde Çorum" *Çorum Tarihi*, Çorum, 1982.
- BOZER, Rüstem-YAVAŞ, Alptekin; "Çankırı Çerkeş IV. Murat Camii ve Osmanlı Döneminde Yenileme Projesi", *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, Çankırı, 2007.
- CUINET, Vital; *La Turquie d'asie, Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de anque Province de A' Asie Mineure*, Paris, 1879.
- CAN, Atilla-AKÇEL, Arda; "Çankırı Sultan Süleyman Cami", *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, Çankırı, 2008.
- CANTAY, Gönül; "Anadolu' da Kuzey Ticaret Yolu ve Çorum", *Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu 01-03 Ekim 2004*, Çorum, 2006.
- ÇAKMAKOĞLU, Alev; "Çankırı Fatih Karatekin Türbesi", *Bilig Dergisi*, Sayı 43, Ankara, 2007.
- DÜNDAR, Abdülkadir; "Çankırı'daki Türk İslam Eserleri", *Geçmişten Geleceğe Çankırı, III. Bilgi Şöleni Bildirileri Kitabı*, Çankırı, 2005.
- ELİBOL Ahmet; *XIX. Yüzyıl Başlarında Çankırı*, Çankırı, 2008.
- ERTMANN, Kunt; *Das Anatolische Kervansaray des 13. Jahrhunderts, III*, Berlin, 1976
- GÖKOĞLU, Ahmet; *Paphlagonia*, Kastamonu, 1952.
- GÜNDOĞDU, Abdullah; "Danişmentliler Çağında Çankırı", *Geçmişten Geleceğe Çankırı, III. Bilgi Şöleni Bildiriler Kitabı*, Çankırı, 2005.
- HALAÇOĞLU, Yusuf; "Çankırı Türkmen Yerleşimi", *Geçmişten Geleceğe Çankırı, III. Bilgi Şöleni Bildiriler Kitabı*, Çankırı, 2005.
- HUNGER, Herbert; "Paphlagonien und Honorias" *Imperli Byzantini*, Band 9, Österreichische Akademie Der Wissenschaften, Wien, 1996.
- İNALCIK, Halil; "Bursa 1, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, Sayı XXIV/93, Ankara, 1960.
- KANKAL, Ahmet; *Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Çankırı Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1993.
- ; *Türkmen' in Kaidesi Kastamonu*, Ankara, 2004.
- ; "1650-1740 Yılları Arasında Çankırı'daki Esnafa ve Ticarete Genel Bakış (Şer'iyye Sicillerine Göre)", *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, Çankırı, 2007.

- KATIRCIOĞLU, Veysel; *Çerkeş'teki Türk Devri Eserleri*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1994.
- LEONHART, Richart; *Paphlagonia*, Berlin, 1915.
- MORDMANN, J. H; "Çankırı", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul, 1994.
- ÖKSE, Tuğba; "Kızılırmak ve Fırat Havzalarını Birbirine Bağlayan Eski Kervan Yolu", *Bilgi Dergisi*, Sayı 34, Ankara, 2005.
- ÖNGE, Yılmaz; "Çankırı Darüşşifası", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 5, Ankara, 1962.
- ÖZERĞİN, Mehmet Kemal; "Anadolu' da Selçuklu Kervansarayları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 20, İstanbul, 1964.
- ; "İpek Yolu", *Boğaziçi Dergisi*, Sayı 39, İstanbul 1985.
- TORUK, Ferruh; "Çankırı Darülhadisi", *Vakıf ve Kültür Dergisi*, Sayı 6, Ankara, 2002.
- ; "Kasım Bey ve Çankırı'daki İmar Faaliyetleri", *Bilge Dergisi*, Sayı 44, Ankara, 2005.
- ; "Anadolu'da Osmanlı Kimliğini Koruyan Bir Yerleşim: İskilip", *Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu* 01-03 Ekim 2004, Çorum, 2006.
- TUNCER, Orhan Cezmi; *Anadolu Kervan Yolları*, Ankara, 2007.
- TURAN, Osman; "Selçuklu Kervansarayları", *Belleten*, Sayı X/39, Ankara, 1946.
- TÜRKOĞLU, Ömer; *Kastamonu Vilayeti Salnamelerinde Çankırı (Kengiri) Sancağı (1869-1903)*, Çankırı, 1999.
- ; "Tarihi Yapraklı Panayırı Hakkında Bazı Notlar" *Çankırı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, Çankırı, 2008.
- UMAR, Bilge; *Paphlagonia*, İstanbul, 1988.
- ÜÇÖK, Ahmet Kemal; *Çankırı Tarihi*, Çankırı, 1930.
- ; *Çankırı Coğrafyası*, (Editör: Ali Birinci) Ankara, 2002.
- YAMAN, Talat Mümtaz; *Kastamonu Tarihi XV.Asrın Sonuna Kadar*, Kastamonu, 1935.
- YILMAZ, Leyla; *Batı Karadeniz Ticaret Yolları ve Bu Yollar Üzerindeki Hanlar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1990.
- YÜCEL, Yaşar; *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar (Çobanoğulları Beyliği, Candaroğulları Beyliği, Mesalikü'l Ebsar'a Göre Anadolu Beylikleri)*, Ankara, 1991.

Harita 1: 14. Murad'ın Revan Seferi Menzilleri (1635) (Aydın, 1984)

Ferruh Toruk

Harita 2: Kuzey İç Anadolu-Güney İç Karadeniz Bölgesi Ticaret Yolları
(Yılmaz, 1990)